

ગુજરાતના આદિવાસી સમુદાયોમાં સાક્ષરતા અને માનવ વિકાસ: એક વિશ્લેષણ

પ્રસ્તાવના:

માનવ વિકાસ એટલે લોકો જીવનમાં વિશાળ તક મેળવી શકે તે માટે તેમની ક્ષમતાની વૃદ્ધિ. ભારતના સંદર્ભમાં માનવ વિકાસ એટલે જેમનામાં મૂળભૂત ક્ષમતા ન હોય તેમનામાં તેનો વિકાસ કરવો તે. તેઓ હાંસિયામાં મુકાઈ ગયા હોય અને વિકાસના મુખ્ય પ્રવાહથી બાકાત રખાયા હોય તેમને સહાય કરવી એવો એ અર્થ થાય છે.

માનવ વિકાસમાં શિક્ષણને કેન્દ્રીય સ્થાન આપ્યું છે. વિકસતા વિશ્વની અનેક રાષ્ટ્રીય યજ્ઞવળોના નેતાઓએ આ સદીના અગાઉના ભાગમાં સાચી આઝાદી અને રાષ્ટ્રીય પુનર્નરચના માટે લોકોમાં સાક્ષરતા અને શિક્ષણ પર ભાર મૂક્યો હતો. અક્ષરજ્ઞાન અને શિક્ષણને મૂળભૂત માનવ ક્ષમતા, વિકાસ તેમજ સશક્તિકરણના સાધન તરીકે ગણવામાં આવે છે. તેથી, ખાસ કરીને પ્રારંભિક શિક્ષણને સમાજના વિકાસમાં મહત્વની ઉત્પાદક સામગ્રી તરીકે જોવામાં આવે છે.

ભારત જેવા દેશોએ શિક્ષણ પ્રત્યેનો અભિગમ માનવ મૂડીના નિર્માણમાં ઉત્પાદક સામગ્રી ઉપરાંત સર્વાંગી પ્રગતિના મૂળભૂત સાધન, લોકોને અજ્ઞાન, નિરક્ષરતા અને ગરીબીની બેડીમાંથી મુક્ત કરવાના સાધન તરીકે ગણ્યો છે. કોઈ પણ દેશ અને તેના રાજ્યોએ મુડી રોકાણ આકર્ષવા માટે દેશના શિક્ષણની કક્ષાને શ્રમીકોની ગુણવત્તાના માપ તરીકે જોવામાં આવે છે. (હિરવે:૨૦૦૪) શિક્ષણ અને સાક્ષરતા વચ્ચેનો સામાન્ય ભેદ એ છે કે, શિક્ષણનો અર્થ વાંચવા, લખવા અને ગણવાની શક્તિ કરતા વિશેષ છે. ભારતની શિક્ષણ પધ્ધતિ વાંચવા, લખવા અને ગણવાની મર્યાદિત શક્તિ ઉપરાંત તે વ્યક્તિઓને ઔપચારિક આર્થિક પધ્ધતિમાં ભાગ લેવા તૈયાર કરે છે. ભારતમાં શિક્ષણ પધ્ધતિનો પ્રકાર એવો છે કે તે ઔપચારિક અર્થતંત્રમાં પ્રાથમિક રીતે શ્રમીકોની ઉત્પાદકતા વધારવા માટે જાણકારી અને કૌશલતામાં વધારો કરે છે. મુખ્યત્વે અનૌપચારિક ક્ષેત્રમાં બિન કુશળ કામ કરીને પોતાની આજીવિકા રળતા હોય તેમને આ શિક્ષણની ઉપયોગિતા નહિવત લાગે અને હતોત્સાહ બની જાય છે. શિક્ષણને વધુ વ્યાપક દ્રષ્ટિએ જોવામાં આવે, ત્યારે તે મૂલ્ય, વિચારો, વલણ અને મહત્વાકાંક્ષા આપે છે. તે રાષ્ટ્ર, સમુદાય અને વ્યક્તિના ઉત્તમ હિતમાં છે અને તેથીય આગળ વધીને સમગ્ર માનવજાતિના હિતમાં છે. શિક્ષણને સશક્તિકરણ અને ગરીબી નાબૂદીની ચાવી તરીકે ગણવામાં આવે છે.

સાક્ષરતાનો ખ્યાલ:

સાક્ષરતા એટલે, વાંચવા, લખવા અને ગણવાની મૂળભૂત શક્તિ તરીકે કોઈ પણ શિક્ષણ પધ્ધતિ માટે મહત્વનું લક્ષ્ય બની ગયું છે. સાક્ષરતા વ્યક્તિના જ્ઞાનને વિકસાવવા માટે માહિતી પ્રાપ્ત કરવાની ક્ષમતા પુરી

પાડે તેને શિક્ષણ કહેવાય છે. સમાજની કોઈ પણ શિક્ષિત વ્યક્તિ સાક્ષર બની શકે છે ત્યારે દરેક સાક્ષર વ્યક્તિને શિક્ષિત કહેવામાં આવતું નથી.

સાક્ષરતા અને માનવ વિકાસ:

ગુજરાત માનવ વિકાસ અહેવાલ(૨૦૦૪:૧૪૨) અનુસાર ભારતમાં શિક્ષણને ભૂલથી અક્ષરજ્ઞાન જ ગણવામાં આવે છે, જ્યારે અક્ષરજ્ઞાન ભારતના સંદર્ભમાં શિક્ષણ માટેનું મહત્વનું સોપાન છે. રાષ્ટ્રિય સાક્ષરતા મિશન અનુસાર, સાક્ષરતા એ વાંચન, લેખન અને અંક ગણિત અને રોજીંદા જીવનમાં લાગુ પાડવા માટેની આવડતની કુશળતા પ્રાપ્ત કરવું, તેને સાક્ષરતા તરીકે ઓળખાવ્યું છે. કાર્યાત્મક સાક્ષરતાની સિધ્ધિ એવું સૂચવે છે કે, સાક્ષરતાથી વિકાસની પ્રક્રિયામાં ભાગ લેવાની સ્વનિર્ભરતા પ્રાપ્ત કરી, વંચિતતાના કારણો અને તે અંગેની સુધારણા માટે આગળ વધવાની ક્ષમતા વિકસે છે, આર્થિક દરજ્જો અને સામાન્ય સુખાકારી સુધારવા માટે કુશળતા હાંસલ કરી રાષ્ટ્રિય એકતા, પર્યાવરણનું સંરક્ષણ, મહિલાઓની સમાનતા, નાના કુટુંબના ધોરણોનું પાલન, કાનુની અને કલ્યાણકારી અધિકારો જેવા મૂલ્યોનું મૂલ્યાંકન કરવામાં સાક્ષરતા અગત્યતા ધરાવે છે. આમ, દેશની માનવમૂડીના વિકાસમાં સાક્ષરતા અને શિક્ષણનું મૂલ્ય ખુબજ મહત્વ ધરાવે છે તેથી સાક્ષરતા વિષયક વિશ્લેષણ જરૂરી બને એ સ્વાભાવિક છે.

ભારતમાં અંગ્રેજ શાસનના અંતમાં ૧૯૪૭માં કુલ સાક્ષરતાનો દર લગભગ ૧૨ % હતો. આઝાદી બાદ દરેક દાયકાઓમાં દેશની સાક્ષરતામાં વધારો નોંધાયો છે. ૧૯૯૦ના દાયકામાં કેટલાક રાજ્યોમાં શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં મોટા પાયે બહારની સહાય મળી. આનાથી ભારતનું પ્રારંભિક શિક્ષણ આંતરરાષ્ટ્રિય ચકાસણીના દાયરામાં આવ્યું. વૈશ્વિક માનવ વિકાસ અહેવાલોએ ભારત અને તેના રાજ્યોની શૈક્ષણિક સિધ્ધિઓ અંગેની બાબતને વૈશ્વિક ચકાસણી માટે આગળ ધપાવ્યો. તેથી જ ૧૯૯૧માં દેશની કુલ સાક્ષરતા ૫૨.૨% હતી, તે વધીને ૨૦૦૧માં ૬૪.૮ % અને ૨૦૧૧માં ૭૪.૦૪ % નોંધાયેલ છે. જો કે સાક્ષરતાનો આ દર જોતાં દેશની મહાન સિધ્ધિ જેવી લાગે છે, તેમ છતાં હજુ પણ ચિંતાનો વિષય એ છે કે દેશમાં ઘણા સામાન્ય અને નબળા વર્ગ(અનુસુચિત જાતિ, અનુસૂચિત જન જાતિ, મહિલાઓ, અન્ય પછાત વર્ગો)ના લોકો વાંચન, લેખન અને ગણન કરી શકતા નથી. તેથી કાર્યાત્મક સાક્ષરતાના પાયે નિરક્ષર લોકો વિકાસની પ્રક્રિયામાં સક્રિય ભાગીદાર બની શકતા નથી. તેથી પ્રસ્તુત સંશોધન પત્રમાં ગુજરાત રાજ્યના આદિવાસી સમુદાયોમાં સાક્ષરતા અને માનવ વિકાસની પરિસ્થિતિનું વિશ્લેષણ કરવાનો નમ્ર પ્રયત્ન કર્યો છે.

સંશોધન પદ્ધતિ :

પ્રસ્તુત સંશોધન પત્ર વિશ્લેષણાત્મક પદ્ધતિ આધારિત છે. તેથી ખાસ કરીને ગુજરાતના આદિવાસી સમુદાયો અને તેઓમાં સાક્ષરતાની પરિસ્થિતિને માનવ વિકાસના સંદર્ભમાં વિશ્લેષણ કરવાનો પ્રયત્ન છે. તેથી ગૌણ માહિતીના સ્ત્રોતો જેવા કે, વસ્તી ગણતરી- ૨૦૧૧ના આંકડાઓ, માનવ વિકાસ અહેવાલ તેમજ અન્ય ઉપલબ્ધ માહિતીના આધારો લઈ સંશોધન પત્ર પ્રસ્તુત કરવાનો પ્રયાસ છે.

ભારતનાં આદિવાસી સમુદાયોમાં સાક્ષરતા:

ભારતની કુલ વસ્તીના ૮.૬ % વસ્તી ધરાવતા એવા આદિવાસીઓમાં સાક્ષરતા દરની સ્થિતિ દેશની કુલ વસ્તીના સાક્ષરતા દર કરતા નીચી રહી છે. જેમાં ૧૯૯૧ માં ૨૯.૬ %, ૨૦૦૧માં ૪૭.૧ % અને ૨૦૧૧માં ૫૯.૦ % આદિવાસી સમુદાયોની સાક્ષરતા જોવા મળે છે. રાષ્ટ્રિય સ્તરે દેશની કુલ વસ્તીની સાક્ષરતા અને આદિવાસી વસ્તીની સાક્ષરતા વચ્ચેનું અંતર જોતાં ૧૯૯૧માં દેશની કુલ સાક્ષરતા ૫૨.૨ ટકા ની સામે આદિવાસીઓની સાક્ષરતા ૨૯.૬ ટકા હતી, તેથી દેશની કુલ સાક્ષરતા અને આદિવાસીઓની સાક્ષરતા વચ્ચેનું અંતર ૨૨.૬ ટકા નોંધાયેલ. ૨૦૦૧માં દેશની કુલ સાક્ષરતા ૬૪.૮ ટકા ની સામે આદિવાસીઓની સાક્ષરતા ૪૭.૧ ટકા હતી, તેથી દેશની કુલ સાક્ષરતા અને આદિવાસીઓની સાક્ષરતા વચ્ચેનું અંતર ૧૭.૭ ટકા નોંધાયેલ. અને ૨૦૧૧માં દેશની કુલ સાક્ષરતા ૭૩.૦ ટકા ની સામે આદિવાસીઓની સાક્ષરતા ૫૯.૦ ટકા હતી, તેથી દેશની કુલ સાક્ષરતા અને આદિવાસીઓની સાક્ષરતા વચ્ચેનું અંતર ૧૪.૦ ટકા નોંધાયેલ છે.

ગુજરાતનાં આદિવાસી સમુદાયોમાં સાક્ષરતા:

ગુજરાત રાજ્યના સંદર્ભમાં જોતાં રાજ્યમાં કુલ આદિવાસીઓની વસ્તી ૧૪.૮ ટકા છે. ગુજરાતના આદિવાસીઓની સાક્ષરતાના દરને જોતા ૧૯૯૧માં ૩૬.૦૪ ટકા, ૨૦૦૧માં ૪૭.૭ ટકા અને ૨૦૧૧માં ૬૨.૦૫ ટકા સાક્ષરતા નોંધાયેલ છે.(સેન્સસ: ૨૦૧૧) ગુજરાતના આદિવાસીઓની સાક્ષરતા અને રાજ્યમાં કુલ વસ્તીની સાક્ષરતાનો ગાળો છેલ્લા ત્રણ દાયકાઓમાં જોતાં ૧૯૯૧માં રાજ્યની કુલ સાક્ષરતા ૬૧.૩ ટકાની સામે આદિવાસીઓની સાક્ષરતા ૩૬.૪ ટકા હતી, તેથી રાજ્યની કુલ સાક્ષરતા અને આદિવાસીઓની સાક્ષરતા વચ્ચેનું અંતર ૨૪.૯ ટકા નોંધાયેલ. ૨૦૦૧માં રાજ્યની કુલ સાક્ષરતા ૬૯.૦ ટકાની સામે આદિવાસીઓની સાક્ષરતા ૪૭.૭ ટકા હતી, તેથી રાજ્યની કુલ સાક્ષરતા અને આદિવાસીઓની સાક્ષરતા વચ્ચેનું અંતર ૨૧.૪ ટકા નોંધાયેલ. ૨૦૧૧માં રાજ્યની કુલ સાક્ષરતા ૭૮.૦ ટકાની સામે આદિવાસીઓની સાક્ષરતા ૬૨.૫ ટકા હતી, તેથી રાજ્યની કુલ સાક્ષરતા અને આદિવાસીઓની સાક્ષરતા વચ્ચેનું અંતર ૧૫.૬ ટકા નોંધાયેલ છે. આમ, સમગ્ર દેશમાં અને ગુજરાત રાજ્યમાં કુલ સાક્ષરતા અને આદિવાસી સાક્ષરતા વચ્ચેનો અંતરમાં અગાઉના દાયકાઓ કરતા ચોક્કસ પણે ઘટાડો થયો છે પરંતુ દેશ અને રાજ્યના વિભિન્ન સામાજિક સમુદાયો પૈકી આદિવાસી સમુદાયોમાં પ્રવર્તમાન સમયે પણ સાક્ષરતાનો દર નીચો રહ્યો છે. ગુજરાતમાં જે આદિવાસી જાતિ સમુહો છે તેમાં બરડા, બાવયા, ભરવાડ, ભીલ, ચારણ, ચોધરી, ધાનકા, તળવી, ઢોડિયા, દુબળા, ગામીત, ગોંડ-રાજગોંડ, કાથોળી, કોકણી, કોળી-ઢોલી, ટોકરે કોળી, કોલયા, કુનબી, નાયકડા, પઢાર, પટેલિયા, પોમલા, રબારી, રાઠી, સીદી, વારલી, કોટવાળિયા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જેઓમાં સાક્ષરતાની પરિસ્થિતિ નીચેના કોષ્ટકમાં દર્શાવેલ છે.

કોષ્ટક

ગુજરાતમાં અનુસૂચિત જનજાતિવાર સાક્ષરતા: ૨૦૧૧

ક્રમ	જનજાતિ સમુહોનાં નામ	આદિવાસી સમુદાયોની સાક્ષરતા(%માં)	ક્રમ	જનજાતિ સમુહોનાં નામ	આદિવાસી સમુદાયોની સાક્ષરતા(%માં)
૧	બરડા	૬૫.૧	૧૪	ગોંડ, રાજગોંડ	૫૫.૯
૨	બાવચા, બામચા	૭૨.૯	૧૫	કાથોડી, કાતકરી, ઢોર, કાતકર	૩૬.૫
૩	ભીલ, ભીલ-ગરાશીયા, ડુંગરી-ગરાશીયા	૫૯.૮	૧૬	કુણબી	૮૦.૦
૪	ચારણ	૫૨.૭	૧૭	કોળીઢોર, ટોકરે કોળી, કોળા	૫૬.૫
૫	ચૌધરી/ચૌધરા	૭૨.૯	૧૮	નાયકડા, નાયકા, ચોલીવાલા, મોટા નાયકા, નાના નાયકા	૫૦.૧
૬	ભરવાડ(આલેય, બરડા અને ગીર જંગલના નેશ વિસ્તારના)	૫૦.૦	૧૯	પઢાર	૪૧.૦
૭	ધાનકા, તડવી, તેતરીયા, વળવી	૬૫.૪	૨૦	પારધી(એડવિંચર), ફન્સે પારધી	૭૨.૩
૮	ઢોડીયા	૮૩.૭	૨૧	પટેલીયા	૭૧.૭
૯	દૂબળા, તલાવીયા, હળપતિ	૬૫.૫	૨૨	પોમલા	૭૩.૦
૧૦	ગામીત, ગાવીત, માવચી, પાડવી	૬૭.૧	૨૩	કોંકણા, કોંકણી, કુંકણા	૬૬.૫
૧૧	રબારી (આલેય, બરડા અને ગીર જંગલના નેશ વિસ્તારના)	૬૪.૨	૨૪	સિદી	૭૨.૩
૧૨	વારલી	૫૨.૭	૨૫	રાઠવા	૫૨.૯
૧૩	કોટવાળિયા, બારોડીયા, વીટોડિયા	૫૪.૬	૨૬	બિનવર્ગીકૃત જૂથો(તડવી ભીલ, બાવરા, બારેલા,	૫૫.૪૬

				વસાવે, પાડવી	
--	--	--	--	--------------	--

સ્ત્રોત: વસ્તી ગણતરી: ૨૦૦૧૧ મુજબ

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં આપેલ સાક્ષરતા દરના આંકડાઓના આધારે જોતાં ગુજરાતના જુદા જુદા આદિવાસી સમુહો પૈકી ૫૦ ટકા કે તેથી નીચી સાક્ષરતા ધરાવતા સમુહોમાં કાથોડી, કાતકરી, ઢોર, કાતકર, ભરવાડ(આલેય, બરડા અને ગીર જંગલના નેશ વિસ્તારના), અને પઢારનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે ૫૦.૧ ટકા થી ૭૫ ટકા સુધીની સાક્ષરતા ધરાવતા આદિવાસી સમુહોમાં કુલ અઢાર જેટલા સમુહો છે. જેમાં નાયકડા, નાયકા, ચોલીવાલા, મોટા નાયકા, નાના નાયકા, ભીલ, ભીલ-ગરાશીયા, ડુંગરી-ગરાશીયા, ચારણ, ચૌધરી/ચૌધરા, ધાનકા, તડવી, તેતરીયા, વળવી, દૂબળા, તલાવીયા, હળપતિ, ગામીત, ગાવીત, માવચી, પાડવી, ગોંડ, રાજગોંડ, કોંકણા, કોકણી, કુંકણા, કોળીઢોર, ટોકરે કોળી, કોળા, પારઘી(એડવિંચર), ફન્સે પારઘી, પટેલીયા, પોમલા, રબારી (આલેય, બરડા અને ગીર જંગલના નેશ વિસ્તારના), રાઠવા, સિદી, વારલી, કોટવાળિયા, બારોડીયા, વીટોડિયા, બિનવર્ગીકૃત જૂથો(તડવી ભીલ, બાવરા, બારેલા, વસાવે, પાડવી)નો સમાવેશ થાય છે. ૭૫.૧ ટકાથી વધુ સાક્ષરતા ધરાવતા આદિવાસી સમુહોમાં કુણબી (૮૦.૦%) અને ઢોડીયા (૮૩.૭%)નો સમાવેશ થાય છે.

તારણો:

સમસ્ત ગુજરાતના આદિવાસી સમુદાયોમાં સૌથી વધુ સાક્ષરતા ઢોડીયા(૮૩.૭%) અને કુનબી (૮૦.૦%) આદિવાસી સમુહમાં છે. જ્યારે સૌથી ઓછી સાક્ષરતાનો દર કાથોડી, કાતકરી, ઢોર, કાતકર(૩૬.૫%) સમુહોમાં છે. રાજ્યનાં મોટા ભાગના આદિવાસી સમુહો ૫૦.૧ થી ૭૫.૦ ટકાના દરે સાક્ષરતા ધરાવનારા છે.

આદિવાસી સ્ત્રીઓમાં સાક્ષરતા પુરૂષોની તુલનામાં નીમ્ન છે. આદિવાસી સમુહોમાં ખાસ કરીને પઢાર(૨૮.૨%), કાથોડી, કાતકરી, ઢોર કાથોડી(૩૧.૨%) જેવા સમુહોમાં ૪૦ ટકા કરતા ઓછી સાક્ષરતા છે. સૌથી વધુ સ્ત્રી સાક્ષરતા ધરાવતા સમુહોમાં ઘોડિયા(૭૭.૨%), પોમલા(૬૬.૭%), કુનબી(૭૧.૭%), ચૌધરી (૬૬.૦%), સિદી (૬૫.૪%) અને બાવચા, બામચા(૬૫.૦%) સિવાયના આદિવાસી સમુહોમાં સ્ત્રીઓની સાક્ષરતા નીમ્ન છે.

અહીં નોંધી શકાય તેવી બાબત એ છે કે, દેશમાં સાર્વત્રિક સાક્ષરતા હાંસલ કરવા સરકારે સમયાંતરે પ્રયત્નો કર્યા છે જેમાં (૧) રાષ્ટ્રીય સાક્ષરતા મિશન: ૧૯૮૮ નો હેતુ ૨૦૦૭ સુધીમાં દેશમાં ૭૫ ટકાના દરે સાક્ષરતા હાંસલ કરવાનો હતો. (૨) સર્વ શિક્ષા અભિયાન: ૨૦૦૧નો હેતુ દેશમાં સંપૂર્ણ સક્ષરતા લાવવામાં ૬ થી ૧૪ વય જુથના તમામ બાળકોને શાળા શિક્ષણમાં હાજર રહી ૨૦૧૦ સુધીમાં આઠ વર્ષમાં તેમનું પ્રાથમિક શિક્ષણ પુર્ણ કરે તેવો પ્રયત્ન હાથ ધર્યો હતો. યુનેસ્કોએ પણ ૨૦૧૫ સુધીમાં તમામને માટે શિક્ષણ આપવાનું હેતુ નક્કિ કરેલ છે. શિક્ષણનો અધિકાર:૨૦૦૯ તેમજ રાજ્ય સરકારના કન્યા કેળવણી અને શાળા પ્રવેશ મહોત્સવ, શાળા ગુણોત્સવ વગેરેનું મોટા પાયે સુચારૂ અમલ અને મૂલ્યાંકન થાય છે. તેમ છતાં ગુજરાતના આદિવાસી સમુહોમાં સાક્ષરતાની પરિસ્થિતિને જોતાં રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય સ્તરના સાક્ષરતા કાર્યક્રમો સંપૂર્ણ પણે સફળ થયેલ જણાતા નથી, તેથી વધુ ધ્યાન આપવાની આવશ્યકતા જણાય છે.

સંદર્ભો

- I. હીરવે, ઇંદિરા અને અન્ય: ગુજરાત માનવ વિકાસ અહેવાલ: ૨૦૦૪, મહાત્મા ગાંધી શ્રમ સંસ્થાન,અમદાવાદ.
- II. The Registrar General of India: census- 2011
- III. Statistical Profile of Scheduled Tribe in India: 2013, Ministry of Tribal Affairs, Statistics Division, GoI.

ડો. દિપક જી. ભોયે

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

મહાત્માગાંધી ગ્રામ અભ્યાસ વિભાગ

વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી

સુરત

Copyright © 2012 – 2019 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat